

Χαράλαμπος Μηνάογλου
υποψήφιος διδάκτωρ ιστορίας

Grecian sculptors, Greek Emperors, Greek sailors: *Τὸ τρίσημο πρὶν τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο* *

Ἀνάμεσα στοὺς Εὐρωπαίους περιηγητές, ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τὸν 18ο αἰώνα, ξεχωριστὴ θέση κατέχει ἡ λαίδη Craven. Πρῶτα - πρῶτα ἐπειδὴ ἦταν γυναῖκα, καὶ οἱ γυναῖκες περιηγήτριες στὴν Ἀνατολὴ σπάνιζαν. Ἔπειτα, λόγῳ τῆς ἰδιαίτερης μόρφωσής της καὶ τοῦ συγγραφικοῦ - λογοτεχνικοῦ ταλέντου της. Κατὰ τὴν περιήγησή της στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία συνδέθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου διέμεινε κατὰ κύριο λόγο, μὲ τοὺς Εὐρωπαίους διπλωμάτες καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν Gouffier, τὸν γνωστὸ γιὰ τὸ ἀρχαιοδιφικὸ ἔργο του Γάλλο πρέσβη. Σὲ κάποιο μάλιστα ταξίδι ποὺ τῆς ὀργάνωσε ὁ τελευταῖος, ἡ Βρετανίδα περιηγήτρια εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ θαυμάσει ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες καὶ νὰ λυπηθεῖ γιὰ τὴν καταστροφή τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ποὺ ἀδυνατοῦσαν νὰ κατανοήσουν τὰ ἀριστουργήματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γλυπτῶν (Grecian sculptors), ὅπως ἡ ἴδια σημειώνει[1]. Λίγο νωρίτερα, ὅταν εἶχε πρωτοφθάσει στὴν Πόλη, ἔγραφε:

> Constantinople is almost surrounded by a very high wall, turreted and flanked by large square towers, built by the Greek Emperors.[2]

[1] «And we returned to the Consul's, very much concerned at the excessive injustice and ignorance of the Turks, who have really not the smallest idea of the value of the treasures they possess, and destroy them wantonly on every occasion; for, from one of the pillars of the temple of Theseus, they have sliced a piece of marble, to burn into lime for the construction of a Turkish fountain—and such is the fate of many a chef d'oeuvre of the best Grecian sculptors». «Καὶ ἐπιστρέψαμε στὸ σπίτι τοῦ Προξένου, ἐξαιρετικὰ ἀνήσυχοι μὲ τὴν τεράστια ἀκηδία καὶ ἄγνοια τῶν Τούρκων, ποὺ δὲν εἶχαν τὴν παραμικρὴ ἰδέα γιὰ τὴν ἀξία τῶν θησαυρῶν ποὺ κατέχουν καὶ τοὺς καταστρέφουν ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ μὲ κάθε εὐκαιρία· ἔτσι ἀπέσπασαν ἕνα κομμάτι μάρμαρο ἀπὸ τὸ Θησεῖο γιὰ νὰ φτιάξουν ἀσβέστη γιὰ τὴν κατασκευὴ μιᾶς τουρκικῆς κρήνης – αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα πολλῶν ἀριστουργημάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γλυπτῶν». Βλ. Elizabeth Craven, *A Journey through the Crimea to Constantinople in a series of Letters to his serene Highness the Margrave of Brandebourg, Anspach and Bareith written in the year 1786*, London 1789, σ. 257.

[2] «Ἡ Κωνσταντινούπολη περιστοιχίζεται ἀπὸ ἕνα πανύψηλο τεῖχος, πλαισιωμένο μὲ μεγάλους τετράγωνους πύργους, ἔργο τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων» Craven, *ό. π.*, σ. 220.

* Ἀρχαῖοι Ἕλληνες γλύπτες, Ἕλληνες Αὐτοκράτορες, Ἕλληνες ναυτικοὶ». *Τὸ παρὸν κείμενο παρουσιάστηκε στὸ Δ΄ Συνέδριο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν Γρανάδα τῆς Ἰσπανίας, ἀπὸ τὶς 9 ἕως τὶς 12 Σεπτεμβρίου 2010.*

Ὅταν ἀργότερα ἑτοιμαζόταν νὰ φύγει καὶ ἔγραφε στὸν τότε προστάτη καὶ μετέπειτα σύζυγό της, τελευταῖο μαρκήσιο τοῦ Anspach-Bayreuth, γιὰ τὶς ἑτοιμασίες της σχετικὰ μὲ τὴν ἀναχώρησή της, τόνιζε πὼς εἶχε προσλάβει «*two Greek boats with Greek sailors*»[3].

Οἱ ἀναφορές της αὐτές, ποὺ νομίζουμε πὼς δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴν συνάφεια τουλάχιστον ποὺ θεωροῦσε πὼς εἶχαν οἱ σύγχρονοί της Ἕλληνες μὲ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς ἀρχαίους, ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, καθὼς δὲν προέρχονται ἀπὸ ἕνα ἱστορικὸ κείμενο, ἕνα κείμενο δηλαδὴ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει τὴν προθετικότητα νὰ ὑποστηρίξει αὐτὴν τὴν σχέση. Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς τῆς Craven, διάσπαρτες μέσα στὸ περιηγητικό της κείμενο, ἀποδίδουν, νομίζουμε, τὴν πραγματική της ἀντίληψη γιὰ τὸ ζήτημα: Θεωροῦσε δηλαδή, ὅπως ἡ πλειοψηφία τῶν περιηγητῶν ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα τῶν λογίων Εὐρωπαίων τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, πὼς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ σύγχρονοι διαβιοῦντες στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία εἶχαν κάποιας μορφῆς σχέση, τουλάχιστον πολιτισμική. Ἂς δοῦμε μερικὰ παραδείγματα.

Ὁ Γάλλος γιατρὸς καὶ βοτανολόγος τοῦ 16ου αἰώνα Belon, ὁ ὁποῖος μάλιστα δὲν ἔχει καλὴ γνώμη γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ καιροῦ του, γράφει:

> Ὅλοι οἱ Ἕλληνες, καὶ αὐτοὶ ποὺ ζοῦν ὑπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ζοῦν ὑπὸ τοὺς Βενετούς, εἶναι τὸ ἴδιο ἀμαθεῖς. Σὲ καμμιὰ πολιτεία δὲν ὑπάρχει πανεπιστήμιο. Κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ μάθῃ τὰ παιδιά του γράμματα. Ὅλοι μιλοῦν παρεφθαρμένα ἀρχαῖα ἑλληνικά. Μ’ ὅλα αὐτὰ ἡ γλῶσσα τους μοιάζει περισσότερο μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ παρ’ ὅσο τὰ ἰταλικὰ μὲ τὰ λατινικά. Στὶς πολιτεῖες μιλᾶνε ἑλληνικὰ ἢ τουρκικά, στὰ χωριὰ ὅμως μόνο ἑλληνικά. [...] Οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ποὺ ζοῦν ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἀκολουθοῦν τὶς τουρκικὲς συνήθειες (γιατὶ ὄντας ὑπόδουλοι συμπεριφέρονται μὲ τὰ συνήθεια τῶν ἀφεντάδων τους), καὶ τὶς βενετικὲς συνήθειες, ἐκεῖνοι ποὺ ζοῦν ὑπὸ τοὺς Βενετούς. Οἱ Ἕλληνες, ὅμως, τῶν νησιῶν καὶ τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν διατηροῦν τὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων προγόνων τους.[4]

Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἄγγλος William Lithgow στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα σημειώνει:

> Ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν χώρα, ἀπὸ τὸ ἔνδοξο παρελθόν της ἔμεινε μονάχα τὸ ὄνομα. Οἱ τουρκικὲς βαρβαρότητες καὶ ὁ χρόνος ἐξαφάνισαν ὅλα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἀπάνθρωπες οἱ συνθῆκες τῆς ζωῆς, οὔτε ἴχνος πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων. Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι σὰν φυλακισμένοι σὲ κάτεργο, εἶναι σκλάβοι

[3] «Δυὸ ἑλληνικὰ σκάφη, μὲ Ἕλληνες ναυτικοὺς» Craven, *ὁ. π.*, σ. 286.

[4] «Tous les Grecs tant de l’un party que de l’autre, sont pour leiour-d’huy en si merveilleux regne d’ignorance, qu’il n’y a aucune ville en tout leur pays, ou il y ait université: & aussi ne prennent aucun plaisir à faire apprendre les lettres &: sciences à leurs enfans. Tous indifféremment parlent un langage corrompu de l’antique: mais les uns plus élégant que les autres : toutefois leurs paroles approchent plus du bon Grec, que les paroles de l’Italien n’approchent du Latin». [...] «Ceux qui sont sous les Vénitiens, sont vestus à la Vénitienne: & s’ils sont sous les Turcs, ils sont vestus à la Turque. Mais le menu peuple, tant de l’un party que de l’autre, soit des isles, ou de terre ferme, retient quelquechose de son antiquité». Pierre Belon, *Les Observations de plusieures singularites et choses memorables trovvees en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, & autres pays estranges, redigées en trois livres*, Paris 1588, 9, 11 (πρώτη ἔκδοση 1553).

> σκληρόψυχων τυράννων.[5]

Ἀλλοῦ μάλιστα ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ καὶ τὴν σημασία τοῦ ὀνόματος Ρούμελη:

> Greece now tearmed by the Turcs Rum-ili, the Romane Countrey, was first called Helles [sic], next Graecia of Grecus, who was once King there of. The Greekes of all other Gentiles, were the first converted Christians.[6]

Λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ αἰώνα ὁ Γάλλος Sieur du Loir γράφει, προσπαθώντας νὰ πείσει τὸν βασιλιά του πὼς ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν Ἑλλάδα εἶναι σημαντική:

> Μ᾽ ὅλο ποὺ ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται σὲ τόσο ἀξιοθρήνητη κατάσταση, ποὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀναγνωρίσῃ, τὰ ἐρείπιά της εἶναι ἀρκετὰ πολύτιμα γιὰ νὰ προσελκύσουν τὴν σοφή σας περιέργεια. Καὶ ἡ ἐπαίσχυντη δουλεία τῶν νομίμων τέκνων της, ποὺ στενάζουν κάτω ἀπὸ τὴν ἀλαζονικὴ κυριαρχία τῶν τυράννων, θὰ ἀγγίξῃ χωρὶς ἄλλο τὸν οἶκτο τῆς γενναιοφροσύνης σας. Πραγματικά, κύριέ μου, ἂν ἡ Ἑλλάδα ὑπῆρξε κάποτε ἀντικείμενο θαυμασμοῦ τῆς οἰκουμένης, μπορεῖ καὶ σήμερα ἀκόμα, δίκαια νὰ ἀξιώσῃ κάποιο αἴσθημα τιμῆς καὶ σεβασμοῦ. Ὁ κόσμος τῆς ὀφείλει πολλά. Ἡ ἀνθρωπότητα πρέπει νὰ τῆς ἀναγνωρίσῃ πὼς εἶναι μητέρα τῶν τεχνῶν, τῶν ἐπιστημῶν καὶ κάθε ἀρετῆς.[7]

Μέσα στὸν 17ο αἰώνα κερδίζει βέβαια ἔδαφος καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς ὡς νεωτέρων, ἐφόσον οἱ πρόγονοί τους εἶναι οἱ ἀρχαῖοι. Γράφει ὁ Sieur de la Croix, ὁ φίλος τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου:

> Αὐτὴ ἡ μανία τῆς πολυτέλειας καὶ τῶν ἐπιδείξεων ἀποτελεῖ κατὰ μέγα μέρος τὴν αἰτία τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων.[8]

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα ὁ Cornelius Lebrun σχολιάζει:

> Στοὺς Ἕλληνες δὲν βρίσκει πιὰ κανεὶς οὔτε ἴχνος ἀπὸ τὴν δύναμη τοῦ πνεύματος καὶ τὶς ὡραῖες ἐπιστῆμες ποὺ τόσο τοὺς δόξασαν ἄλλοτε. Ἀπίστευτη ἀμάθεια κυριαρχεῖ ἐκεῖ ποὺ ἄλλοτε ἀνθοῦσε ἡ σοφία. Πρέπει ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι δικαιολογοῦνται. Ἡ τυραννία ποὺ τοὺς καταπιέζει ἔσβησε τὴν φλόγα τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἔθνος ἂν βρισκόταν κάτω

[5] «In all this country of Greece, I could find nothing to answer the famous relations given by ancient authors of the excellency of that land, but the name only; the barbarousness of Turks and time having defaced all the monuments of antiquity. No shew of honour, no habitation of men in an honest fashion, nor professors of the country in a principality; but rather prisoners shut up in prisons, or addicted slaves to cruel and tyrannical masters; so deformed is the state of that once worthy realm, and so miserable is the burden of that afflicted people; which, and the appearance of that permanency, grieved my heart to behold the sinister working of blind Fortune, which always plungeth the most renowned champions, and their memory, in the profoundest pit of all extremities and oblivion». W. Lithgow, *The Total Discourse of the rare adventures and painefull Peregrinations of long ninteene yeares travayles from Scotland to the most famous Kingdoms in Europe, Asia, and Affrica*, London 1632, σσ. 71-2.

[6] «Ἡ Ἑλλάδα ποὺ ἀποκαλεῖται Ρούμελη ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀρχικῶς ὀνομαζόταν Ἑλλές[sic] καὶ ἐν συνεχείᾳ Γραικία, ἀπὸ τὸν Γραικό, ποὺ ἦταν βασιλιάς τους. Οἱ Ἕλληνες ἦταν οἱ πρῶτοι ἀνάμεσα στοὺς Ἐθνικοὺς οἱ ὁποῖοι προσηλυτίστηκαν στὸν χριστιανισμό». Lithgow, *The Total Discourse*, σ. 117.

[7] Le Sieur du Loir, *Les Voyages du Sieur du Loir, contenus en plusieurs lettres écrites du Levant*, Paris 1654, Epistre, non paginated.

[8] Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, 333-1700*, Ἀθήνα 1972², σ. 662.

ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ καταπίεση, θὰ ἔχανε ὅλη τὴν λάμψη του.[9]

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Γάλλος Ἰησουΐτης Tarillon θεωρεῖ βασικὸ αἴτιο τῆς ἀνυποταξίας τῶν Ἑλλήνων στὸν Πάπα, τὸ ἔνδοξο ἀρχαῖο παρελθόν τους:

> Οἱ Ἕλληνες γονεῖς στέλνουν μὲ εὐχαρίστηση τὰ παιδιά τους στὰ σχολεῖα μας. Τελευταῖα εἴχαμε καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ μπέη τῆς Βλαχίας. Γνωρίζω στὴν Κωνσταντινούπολη πολλοὺς Ἕλληνες ποὺ μᾶς συμπαθοῦν. Γενικὰ ὅμως δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε πολλοὺς προσηλυτισμοὺς ἀνάμεσα στοὺς σχισματικοὺς αὐτοῦ τοῦ ἔθνους. Ἡ θέα τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου, μ᾽ ὅλο ποὺ εἶναι θλιβερὴ καὶ ταπεινωτική, γεμίζει τὰ μυαλά τους μὲ ὑπερφίαλες ἰδέες, ἔτσι ποὺ γίνονται δύστροποι καὶ κενόδοξοι.[10]

Λίγο ἀργότερα ὁ ἐπίσης Γάλλος Charles de Saint Maure σημείωνε πὼς «δὲν ὑπάρχει Ἕλληνας ποὺ νὰ μὴν ἰσχυρίζεται πὼς ἡ σκούφια του κρατάει ἀπὸ τὸν Πρίαμο, τὸν Θησέα ἢ κάποιον ἄλλο ἥρωα»[11].

Καὶ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα διατρανωτὲς τῆς σχέσης τῶν ἀρχαίων μὲ τοὺς νεώτερους Ἕλληνες παραμένουν οἱ κακολογοῦντες καὶ ἀντιπαθοῦντες τοὺς συγχρόνους τους Ἕλληνες, περιηγητές. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφει στὰ 1730 ὁ Γάλλος ἀκαδημαϊκὸς Fourmont:

> Βρίσκομαι σ᾽ ἕνα φοβερὸ τόπο, στὴν περίφημη Μάνη. Κακὸς λαός, κι εἶμαι εὐτυχὴς ποὺ γλύτωσα. Ἔφυγα ἀπὸ τὴν βάρβαρη πατρίδα τους χωρὶς νὰ ἀποκομίσω τίποτα ἀξιόλογο, τίποτα γιὰ νὰ βγοῦν τουλάχιστον τὰ ἔξοδά μου. Γιὰ νὰ ξεσπάσω, γιὰ νὰ ἐκδικηθῶ αὐτὸ τὸ σκυλολόι, ρίχτηκα πάνω στὴν ἀρχαία Σπάρτη. Δὲν ἤθελα νὰ μείνῃ τίποτα ἀπὸ τὴν πόλη ποὺ ἔχτισαν οἱ πρόγονοί τους. Τὴν ἔσβησα, τὴν ἀνασκάλεψα, τὴν ξεθεμέλιωσα, δὲν ἔμεινε λίθος ἐπὶ λίθου. Μὰ γιατί, θὰ ρωτήσῃ ἡ Ἐξοχότης σας, ἐπέπεσα μὲ τόση μανία πάνω σ᾽ αὐτὴ τὴν πόλη, ὥστε νὰ γίνῃ ἀγνώριστη, πληρώνοντας τὶς ἁμαρτίες τῶν ἀπογόνων της;[12]

Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἄγγλος διπλωμάτης Porter συμπληρώνει:

> Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες μοιάζουν πολὺ μὲ τοὺς ἀρχαίους. Εἶναι πανοῦργοι, εὔστροφοι, ἰδιαίτερα ματαιόδοξοι καὶ ραδιοῦργοι, πολὺ ἐκδικητικοὶ γιὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὰ συμφέροντα, τὴν φήμη καὶ τὴν δόξα μιᾶς δημοκρατικῆς χώρας ἢ νὰ ὑποταχθοῦν σ᾽ ἕνα μονάρχη. Ὁ ταραχώδης χαρακτήρας τους εἶναι πάντοτε ἕτοιμος νὰ ξεσπάσῃ κι ἔτσι εἶναι ἀδύνατο νὰ κατευνασθῇ τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα τους χωρὶς τὴν κατασταλτικὴ δύναμη τῆς ξένης κυριαρχίας. Οἱ Τοῦρκοι ἐπιτρέπουν στοὺς Ἕλληνες νὰ χαίρωνται μερικὲς λάμψεις τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ προνόμια περιορίζονται στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ σὲ τρεῖς σπουδαῖες θέσεις στὴν διοίκηση.[13]

[9] Σιμόπουλος, *όπ. π.*, σ. 482.

[10] Jean Baptiste de Montmignon (ed.), *Choix des lettres édifiantes: écrites des missions étrangères*, tome IV, 2009, σσ. 37-38.

[11] «Il n'y a point de Grec qui ne s'imagine pouvoir tirer son origine de Priam, & de Thesée, ou de quelqu' autre grand Potentat». [Charles de Saint Maure], *Voyage de Grèce, d' Egypte, de Palestine, d' Italie, de Suisse, d' Alsace, et des Pais-Bas,* fait en 1721, 1722, & 1723, Haye 1724, σ. 38.

[12] Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800*, Ἀθήνα 1973, σ. 143.

[13] «The modern Greeks are a near image and resemblance of the ancient. Too crafty and subtle, too intriguing, vain, and vindictive, either to support and maintain the interest, reputation, and glory of a republic; or to share with, and submit to government under a monarch of their own; their busy spirit seems exactly formed and adjusted to live no where tranquil but under a

Καὶ συνεχίζει:

> If the modern Greeks are almost strangers to the virtues, or to all arts and learning of the ancients, they have surprisingly retained their levity. Without the least knowledge of Homer, Anacreon, or Theocritus, they abound in poetry, such as it is, love-songs, ballads, and pastorals; they are eternally singing or dancing. They have carefully preserved the Cretan Lyre, and Pan's pipe, the *septem imparibus calami's*, "seven unequal reeds," and also the pipe of the Arcadian Shepherds. They still use the ancient long dance led by one person, either with women alone, or intermixed with men and women, called by preeminence the *Romeika*, or Greek dance. They have also the manly martial Pyrrhic dance, and those most obscene infamous love-dances.[14]

Περιττὸ εἶναι νὰ ἀναφέρουμε ὁ,τιδήποτε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ μεγαλύτερου φιλέλληνα περιηγητῆ τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ Guys[15], καθὼς σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔργο του καταδεικνύει τὴν πολιτισμικὴ συνέχεια ἀνάμεσα στοὺς νέους καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, μὲ τόση μάλιστα ζέση ὅση δὲν ἐπέδειξε κανεὶς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἐθνικιστὲς ἱστορικοὺς καὶ λαογράφους τοῦ 19ου αἰώνα.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ μία μαρτυρία τοῦ Γάλλου Sieur de Poullet, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει μὲ γλαφυρὸ τρόπο τί σήμαινε γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ὁ σύγχρονός τους Ἕλληνας (Greek). Ἔχει ὑποστηριχθεῖ πὼς ὁ ὅρος, τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς καθολικούς, χρησιμοποιεῖτο μόνο μὲ τὴν θρησκευτικὴ σημασία, τοῦ «σχισματικοῦ» δηλαδὴ ὀρθοδόξου, χωρὶς νὰ φέρει καμία σημασία καταγωγῆς καὶ ἐθνοτικῆς προέλευσης. Ὁ Poullet ὅμως εἶναι σαφὴς πὼς στὰ 1657 «*Ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Ρωμυλίας εἶναι Ἕλληνες καὶ στὴν καταγωγὴ καὶ στὸ δόγμα*».[16]

Τὸ γεγονὸς πὼς ἀρκετοὶ Εὐρωπαῖοι δὲν ἀναφέρουν τοὺς Βυζαντινούς, ἀλλὰ

foreign subjection; where the heavy hand of power can depress the soaring ambition of their genius, and curb the violence of their passions; where severity can awe them to obedience, and if not to social virtue, at least to social quiet. The Turks have suffered them to retain some marks of honour, some traces of a former splendor; but these are entirely confined to the hierarchy of their church, and to three employments of profit and dignity in civil government». James Porter, *Observations on the Religion, Law, Government, and Manners of the Turks*, v. I, Dublin 1768, σ. 179.

[14] «Καὶ ἂν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες δὲν διαθέτουν καμία ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τὶς τέχνες καὶ τὶς γνώσεις τῶν ἀρχαίων, ἔχουν ἐν τούτοις διατηρήσει σὲ ἀπίστευτο βαθμὸ τὸν ἀνάλαφρο χαρακτῆρά τους. Χωρὶς τὴν παραμικρὴ γνώση τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Ἀνακρέοντα ἢ τοῦ Θεόκριτου, διακρίνονται γιὰ τὴν ποίησή τους, ἐρωτικὰ καὶ ποιμενικὰ ᾄσματα καὶ μπαλάντες· τραγουδοῦν καὶ χορεύουν ἀδιάκοπα. Ἔχουν κρατήσει τὴν κρητικὴ λύρα καὶ τὸν αὐλὸ τοῦ Πανός, septem imparibus calami's, τα «ἑπτὰ ἄνισα καλάμια», καθὼς καὶ τὸν αὐλὸ τῶν Ἀρκάδων κτηνοτρόφων. Ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νὰ χορεύουν τὸν ἀρχαῖο χορὸ, ὅπου ἕνα ἄτομο ὁδηγεῖ μία μακρὰ ὁμάδα, ποὺ ἀποτελεῖται εἴτε μόνο ἀπὸ γυναῖκες εἴτε ἀπὸ ἄνδρες καὶ γυναῖκες μαζί, καὶ ἀποκαλεῖται Ρομέϊκος ἢ ἑλληνικὸς χορός. Διατηροῦν ἐπίσης τὸν ἀνδρικὸ πολεμικὸ Πυρρίχιο χορό, καθὼς καὶ τοὺς ἐξαιρετικὰ ἄσεμνους ἐρωτικοὺς χορούς τους.» Porter, *ὁ. π.*, σσ. 193-194.

[15] Βλ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800*, σ. 232.

[16] «La seconde m'arresta à la façon de vivre des gens de ce pays, qui sont tous Grecs de rit & d'origine, & ne laissent pas d'avoir leurs dances, leurs jeux, leurs divertissemens aussi bien que les Turcs effectifs». Sieur Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, première partie, Paris 1668, 170.

τονίζουν τὴν σχέση τῶν ἀρχαίων μὲ τοὺς συγχρόνους τους, δὲν σημαίνει πὼς θεωροῦσαν πὼς οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν ὁπωσδήποτε κάτι ἄλλο. Παρότι ὁρισμένοι κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Μοντεσκιὲ καὶ τοῦ Γίββωνα, δὲν θέλουν νὰ σχετίσουν μὲ τὸ ἀρχαῖο παρελθὸν τὸ βυζαντινό, ἐντούτοις δὲν προσγράφουν τοὺς Βυζαντινοὺς κάπου ἀλλοῦ, οὔτε θεωροῦν τοὺς σύγχρονους *Greeks* ὡς μία ἀναβίωση ἀπὸ τὸ πουθενὰ τῶν ἀρχαίων. Σίγουρα βέβαια ἡ Craven ἀνήκει σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν εἶναι καθόλου εὔκολο καὶ ἀσφαλὲς νὰ τοὺς χαρακτηρίσουμε κυρίαρχη ἢ περιθωριακὴ ὁμάδα στὴν εὐρωπαϊκὴ λογιοσύνη τοῦ 18ου αἰώνα, καὶ οἱ ὁποῖοι ἀναγνωρίζουν χωρὶς ἐνδοιασμὸ τὴν ἔνταξη τῶν Βυζαντινῶν στὴν ἑλληνικὴ διαχρονία, ἀκολουθώντας ἐν προκειμένῳ τὸ σύνολο τῆς περιηγητικῆς παράδοσης τῶν προηγουμένων αἰώνων.[17]

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ὡς πρὸς αὐτὸ ἡ μαρτυρία τοῦ Γερμανοῦ περιηγητῆ τοῦ 16ου αἰώνα Wratislaw von Mitrowitz:

> Στὴν ἄθλια συνοικία τοῦ Φαναρίου, ἀνάμεσα σὲ πέτρινα σπίτια μὲ τυφλὲς προσόψεις, καταστήματα ἀπὸ σανίδες, καὶ ξύλινες ἐκκλησίες, συνεχιζόταν ἡ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου. Σ' ἐκεῖνο τὸ μελαγχολικὸ προάστειο κατοικοῦσε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης: σὲ μιὰ ταπεινὴ ἐκκλησία μὲ ξύλινους τοίχους καὶ ὀροφὴ ἀπὸ γυμνοὺς δοκούς, ποὺ εἶχε ἀνεγερθῆ στὴ θέση ἑνὸς παλιοῦ μοναστηριοῦ.[18]

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἑπόμενο αἰώνα ἕνας ὁρκισμένος ἐχθρὸς τοῦ Βυζαντίου, ὁ Ἰησουΐτης François Richard, παρουσιάζει αὐτὴν τὴν σχέση. Κατηγορώντας τὸν σύγχρονό του ὀρθόδοξο ἐπίσκοπο Σαντορίνης, τὸν παρουσιάζει κυριολεκτικὰ ὡς κληρονόμο μιᾶς βυζαντινῆς κληρονομιᾶς. Ἀναφερόμενος στὴν διεκδίκηση ἀπὸ ὀρθοδόξους ἐπισκόπους ἑνὸς ναοῦ στὴν Σαντορίνη, γράφει:

> Μ' ὅλα αὐτά, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1655 ὁ Ἕλληνας μητροπολίτης προσπάθησε νὰ καταλάβῃ ὁλόκληρη τὴν ἐκκλησία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ σύνολο τῶν εἰσοδημάτων. Καὶ τὸ ἐπιχείρημά του ἦταν: Ἀφοῦ ὁ ναὸς χτίστηκε ἀπὸ Ἕλληνα αὐτοκράτορα, μᾶς ἀνήκει.[19]

Στὰ 1728 διαβάζουμε στὶς *Ἐντολὲς* ποὺ ἔλαβαν οἱ δύο Γάλλοι βασιλικοὶ ἀπεσταλμένοι τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ΄, ποὺ μετέβαιναν στὴν Πόλη νὰ μελετήσουν τὴν σουλτανικὴ βιβλιοθήκη:

> Σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ τῶν Sevin καὶ Fourmont, τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν, εἶναι νὰ εἰσχωρή-

[17] «Ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία, ὅσο σχισματική, αἱρετική, ἐκθηλυσμένη καὶ ἀνάξια μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἤδη ἀπὸ τοὺς ὕστερους μέσους χρόνους, συνεχίζει μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰώνα, ὅπως ἀλλοῦ εἴδαμε, νὰ ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς "ἑλληνική" καὶ νὰ θεωρεῖται τὸ ἀδιαμφισβήτητο κέντρο τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν τεχνῶν, μετὰ τὴν πτώση τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ὁ Γίββων μὲ τὸ ἔργο του ἀνατοποθετεῖ τὸ Βυζάντιο στὸ εὐρύτερο σχῆμα τῆς μακρᾶς παρακμῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, παρακμῆς ποὺ ἐν πολλοῖς ὁ ἴδιος συναρτᾶ μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ». Νάσια Γιακωβάκη, *Εὐρώπη μέσῳ Ἑλλάδος. Μία καμπὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ αὐτοσυνείδηση, 17ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 2006, σ. 420.

[18] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, 333-1700*, σ. 424.

[19] «Nonobstant cet accommodement l'an 1655. Au mois d'Aoust, l'Evesque Grec taschoit de s'emparer de cette Eglise & de tous ses revenus, apportant pour raison, que puisqu'elle avoit esté bastie par un Empereur Grec, elle luy appartenoit». François Richard, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Sant-Erini isle de l'Archipel*, Paris 1657, σ. 32.

σουν μὲ κάθε τρόπο στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σουλτάνου, ὅπου εἰκάζεται ὅτι βρίσκονται τὰ λείψανα τῆς βιβλιοθήκης τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων.[20]

Ἀκόμη ὅμως πιὸ ξεκάθαρος εἶναι ὁ Ἄγγλος πρέσβης στὴν Πόλη James Porter, ὁ ὁποῖος, ἀποδίδοντας στοὺς βυζαντινοὺς Αὐτοκράτορες τουλάχιστον κατὰ ἕνα μέρος τὶς δυστροπίες τῶν συγχρόνων του Ἑλλήνων, σημειώνει:

> Ὅποιος μπορεῖ νὰ ζεῖ ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ παρατηρεῖ τὶς πολυσχιδεῖς ἴντριγκες καὶ τὸν μόνιμο μεταξύ τους ἀνταγωνισμὸ γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κρατικὰ ἀξιώματα, θὰ παρατηρήσει ἕνα πραγματικὸ ἀντικαθρέπτισμα τῶν χειρότερων πελοποννησιακῶν ὀλιγαρχιῶν καὶ μία καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὶς ἀπαράδεκτες πρακτικὲς τῶν αὐτοκρατόρων τους ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο μέχρι τὸν τελευταῖο Παλαιολόγο.[21]

Βεβαίως, τὰ παραπάνω δὲν σημαίνουν πὼς οἱ Ἕλληνες πῆραν τὸ ὄνομά τους καὶ τὴν συνείδηση τῆς ὅποιας ἱστορικῆς συνέχειάς τους ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους. Εἶναι πολλὲς οἱ χρήσεις τοῦ ὅρου «Ἕλλην» στὰ κείμενα τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἀκόμη περισσότερες οἱ δηλώσεις ἱστορικῆς συνέχειας καὶ συνείδησης ὡς οἰκείου ἱστορικοῦ παρελθόντος τόσο τοῦ βυζαντινοῦ, ὅσο καὶ τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ. Γράφει, συγκεκριμένα, ο Γιάννης Κόκκωνας:

> Οἱ πρωτεργάτες τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος […] δὲν χρειάσθηκε νὰ «ἐπινοήσουν» τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, οὔτε νὰ κατασκευάσουν τὶς ἔννοιες καὶ τὰ σχήματα ποὺ θὰ χρησίμευαν στὴν ἐθνικὴ προπαγάνδα· διαχειρίσθηκαν μὲ ἐπιδεξιότητα καὶ ὀξυδέρκεια, ὅπως τοὺς ἐπέβαλλαν ἢ τοὺς ἐπέτρεπαν ὁ καιρὸς καὶ ἡ οἰκονομικο-κοινωνικὴ συγκυρία, μιὰ παλαιὰ παρακαταθήκη ἐπεξεργασμένων καὶ σ᾽ ἕνα βαθμὸ ὀργανωμένων στοιχείων ἐθνικῆς ἰδεολογίας, ποὺ ἦσαν, στοὺς ἑκάστοτε μικροὺς κύκλους τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων, ἀπὸ αἰῶνες συνδεδεμένα μὲ τὸν δυσεπίτευκτο καὶ μὲ ποικίλους τρόπους διατυπωμένο στόχο τῆς πολιτικῆς ἀποκατάστασης.
>
> Ἡ αἴσθηση τοῦ ἀνήκειν σὲ ἕνα ἀρχαῖο καὶ ἔνδοξο ἔθνος, ποὺ κάποτε μεγαλούργησε ἀναπτύσσοντας ἕναν κορυφαῖο πολιτισμὸ καὶ εὐεργέτησε τὴν ἀνθρωπότητα διαδίδοντάς τον, ἡ ὀδύνη ποὺ αἰσθάνεται ὁ διανοούμενος ὅταν συλλογίζεται τὴν ἀπώλεια τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας καὶ τὴν ὑποταγὴ σὲ ἕναν δυνάστη τὸν ὁποῖο θεωρεῖ πολιτισμικὰ κατώτερο, ἡ ἐντονότατη ἐπιθυμία πολιτικῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἐνδόξου, πλὴν δυστυχοῦς, ἔθνους ἢ γένους, ἡ ἰδιόμορφη σύζευξη ἑνὸς συμπλέγματος ἀνωτερότητας, ποὺ γεννιόταν ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση τῆς παλαιᾶς δόξας καὶ ἀπὸ τὴν πίστη στὰ πολλὰ καὶ σπουδαῖα φυσικὰ χαρίσματα ποὺ κληρονομήθηκαν ἀπὸ τοὺς προγόνους, μὲ ἕνα σύμπλεγμα κατωτερότητας, ποὺ ἐπήγαζε ἀπὸ τὴν συναίσθηση τῆς θέσης τοῦ ὑπόδουλου καὶ τῆς ὀφειλόμενης στὴν δουλεία πολιτιστικῆς ὑστέρησης, ἡ ἀναμονὴ βοήθειας καὶ ὑποστήριξης ἀπὸ τὰ ἔθνη ποὺ ὄφειλαν μέρος τῆς εὐδαιμονίας τους στὴν εὐεργεσία τῶν σοφῶν προγόνων, ἡ συνειδητὴ χρήση τοῦ ὀνόματος *Ἕλληνες*, ἢ τοῦ θεωρούμενου ὡς παλαιότε-

[20] Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, 1700-1800*, σσ. 115-6.

[21] «Whoever could live among the Greeks, and observe their refined intrigues, their eternal and continued contests for these ecclesiastical and civil dignities, would see a true portrait in miniature of the worst Peloponnesian republics, and a most striking resemblance of their abominable practices under their own emperors, from Constantine to the last of the Palæologus's». Porter, *ό. π.*, σ. 180.

ρου καὶ γνωστότερου στοὺς Δυτικοὺς *Γραικοί*, γιὰ τὸν προσδιορισμὸ ὅσων συγκροτοῦσαν τὸ ἔθνος ἢ γένος, ποὺ πάντοτε ὀνομαζόταν *ἑλληνικόν*, ἡ συνείδηση ὅτι τόσο ἡ γραφόμενη ὅσο καὶ ἡ λαλούμενη ἀπὸ τὸ ἔθνος γλώσσα ἀποτελοῦσαν φυσικὴ συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἡ αὐτονόητη σύνδεση τοῦ ἔθνους μὲ μία λίγο-πολὺ συγκεκριμένη περιοχὴ ποὺ ὀνομαζόταν *Ἑλλάς*, ὅλα αὐτὰ εἶχαν ἤδη σχηματισθεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, καὶ ὥς τὰ μέσα τοῦ 18ου διαδίδονταν στοὺς κύκλους καὶ μεταδίδονταν στὶς γενιὲς τῶν ἐγγραμμάτων Ἑλλήνων.[22]

Ἂς δοῦμε λοιπὸν μερικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὰ παραπάνω. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς εἶχε ἀνοίξει τὴν συζήτηση γιὰ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα γράφοντας:

> Μεμνώμεθα οἵων ἀνδρῶν ἔκγονοι γεγόναμεν, εἰ μὲν βούλοιτό τις λέγειν τῶν προτέρων καὶ ἀρχαιοτέρων, λέγω δὴ τῶν πρεσβυτάτων καὶ παλαιῶν Ἑλλήνων, ὧν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς σοφίας οὐδεὶς ἀνήκοος μεμένηκεν· εἰ δὲ βούλει, τῶν μετ᾽ ἐκείνους γενομένων ἡμῖν προγόνων, τῶν παλαιῶν Ῥωμαίων, ἀφ᾽ ὧν νῦν ὀνομαζόμεθα καὶ οἵ δήπου ἀξιοῦμεν εἶναι, ὥς τε καὶ τὴν ἀρχαίαν ὀνομασίαν σχεδὸν ἀποβαλεῖν· μᾶλλον δὲ ἄμφω τούτω τὼ γένη ἐφ᾽ ἡμῖν δήπου συνελήλυθε καὶ εἴτε Ἕλληνας βούλοιτό τις λέγειν εἴτε Ῥωμαίους, ἡμεῖς ἐσμεν ἐκεῖνοι καὶ τὴν Ἀλεξάνδρου δὲ καὶ τῶν μετ᾽ ἐκείνων ἡμεῖς σῴζομεν διαδοχήν.[23]

Παρόμοιες ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν σχέση τῶν συγχρόνων του μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ἐξέφραζε στὰ χρόνια τῆς Ἅλωσης ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ ὁποῖος ὅμως λόγῳ τῆς ἀρχαιοπληξίας του ἦταν σαφῶς ἐχθρικότερος πρὸς τὸν ὅρο «Ρωμαῖος»:

> Γλῶτταν μὲν καὶ ἤθη διὰ τὸ πολλῷ πλέονας Ῥωμαίων Ἕλληνας αὐτοῦ ἐπικρατεῖν διὰ τέλους φυλάξαι, τοὔνομα μέντοι μηκέτι κατὰ τὸ πάτριον καλουμένους ἀλλάξασθαι, καὶ τούς γε βασιλεῖς Βυζαντίου ἐπὶ τὸ σφᾶς αὐτοὺς Ῥωμαίων βασιλεῖς τε καὶ αὐτοκράτορας σεμνύνεσθαι ἀποκαλεῖν, Ἑλλήνων δὲ βασιλεῖς οὐκέτι οὐδαμῇ ἀξιοῦν. […] Ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτόν μοι ἀποχρώντως ἔχοντα ἐπιδεδείχθω περί τε τῆς Ἑλλήνων βασιλείας καὶ τῆς ἐς Ῥωμαίους ἐχούσης διαφορᾶς, ὡς δὴ οὐκ ὀρθῶς τά γε ἐς βασιλείαν καὶ ἐς τοὔνομα αὐτὸ προσηγορεύετο τούτοις.[24]

Γύρω στὰ 1490 ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, μιλώντας γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του, χρησιμοποίησε γιὰ πρώτη φορά, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, τὸν ὅρο «νεώτεροι Ἕλληνες»[25]. Στὰ 1527 ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης θρηνοῦσε γιὰ τὴν «*δουλεύουσαν κλεινὴν Ἑλλάδα*»[26]. Στὰ 1548 ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος ἐξέδωσε τὸν γνωστό του *Θρῆνον εἰς τὴν τῆς Ἑλλάδος καταστροφήν*. Ἐκείνη περίπου τὴν ἐποχὴ καὶ ὁ Νικόλαος Σοφιανός

[22] Γ. Κόκκωνας, *Ὁ πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ὁμηρίδης, 1784-1872,* Ἀθήνα 2003, σσ. 13-14.

[23] Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, *Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγον,* Εἰσαγωγὴ καὶ ἔκδοση Χ. Πατρινέλης - Δ. Σοφιανός, Ἀθήνα 2001, σ. 117.

[24] Χαλκοκονδύλης, *Ἱστορίαι,* 1.4, 1.6.

[25] Ἀναζητώντας χειρόγραφα, σημειώνει: «ἱστορικὰ νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ εἴ τι ἄλλο νέον ἱστορικὸν εὑρεθῇ». Διονύσιος Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά,* Ἀθήνα 1978, σ. 395.

[26] É. Legrand, *Bibliographie Hellénique, ou description raisonnée des ouvrages en grec par les grecs aux XVe et XVIe siècles*, t. I, Paris 1885, σ. 197.

(1540) τύπωσε τὸν χάρτη τῆς Ἑλλάδος μὲ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ νέα τοπωνύμια.[27]

Στὸν ἑπόμενο αἰώνα, στὰ 1625, ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς ἔγραφε στὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιστολὴ τῆς ἔκδοσής του τῶν ἔργων τοῦ Κορυδαλέα:

> Λογοποιοῦσι τηνάλλως οἱ κακοήθεις καὶ ἀπαίδευτοι, ὅτι μηδὲν ἔχει σεμνὸν ἡ νῦν Ἑλλάς ἀλλ᾽ ἢ τὰ κλεινὰ τῶν χωρίων ὀνόματα καὶ τῆς μακαριστῶν ἀνδρῶν φορᾶς, ἥτις τὸ παλαιὸν ἐπεῖχεν, ὥσπερ χερσεύουσα διαπέπτωκεν.[28]

Λίγα χρόνια ἀργότερα (1631) ὁ Ἀπόστολος Τζιγαρᾶς στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς *Χρονογραφίας* τοῦ Ψευδο-Δωροθέου ἀποδίδει ἀνάγλυφα τὴν ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του:

> Ἀλλὰ ἐπειδὴ αἱ ἱστορίαι ἐκεῖναι εὑρίσκονται γραμμέναι εἰς τὴν παλαιὰν τῶν Ἑλλήνων γλῶτταν, τὴν ὁποίαν δὲν καταλαμβάνουσιν ὅλοι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες, ἠθέλησεν ὁ μακαρίτης [...] νὰ τὰς βάλῃ εἰς τὴν ἁπλῆν γλῶσσαν, διὰ νὰ ὠφελοῦνται ὄχι μόνον οἱ σπουδαῖοι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀμαθεῖς [...]. Συμβουλεύω λοιπὸν πάντας τοὺς Ἕλληνας καὶ ὀρθοδόξους χριστιανοὺς (Ἕλληνας ἀπὸ τὸ γένος καὶ ὀρθοδόξους χριστιανοὺς ἀπὸ τὴν πίστιν) νὰ μὴν λυπηθοῦν ὀλίγην ἔξοδον νἀγοράσουν τοῦτο τὸ βιβλίον.[29]

Στὰ 1675 ὁ ἱερέας Γεώργιος Κονταρῆς ἀπὸ τὰ Σέρβια τῆς Κοζάνης ἀρχίζει τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἔργου του *Ἱστορίαι παλαιαὶ τῆς ἐνδόξου πόλεως Ἀθήνης*, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ στὸ σύνολό του σαφῆ ἔκφραση τοῦ αἰσθήματος τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ τὰ ἑξῆς λόγια ἀπευθυνόμενος στὸν χορηγὸ τῆς ἔκδοσης:

> Δὲν ἦσαν τόσον πρόθυμοι εἰς ἄλλον ἔργον οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑμέτεροι πρόγονοι, ὦ τιμιωτάτη ξυνωρίς, ὅσον ἦσαν εἰς τὸ νὰ ἀμοίβωνται πλουσιοπαρόχως μὲ μεγάλα χαρίσματα ἐκείνους ὁποῦ νὰ ἤθελαν ἀριστεύσῃ ὁπωσδήποτε διὰ τὴν Πατρίδα τους.

Στὰ 1710, στὸ *Βασιλικὸν Θέατρον* τοῦ Ἀναστασίου Μιχαήλ, σημειώνεται πὼς ὑπῆρξαν στὸ παρελθὸν δύο ἑλληνικὲς αὐτοκρατορίες, ἡ πρώτη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο ὣς τοὺς Ρωμαίους καὶ ἡ δεύτερη ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο ὣς τὸν Κ. Παλαιολόγο![30] Ὁ ἴδιος, σὲ ἄλλο ἔργο του, τὸ *Περιηγηματικὸν Πυκτάτιον*, γράφει:

> Ἔστω δὲ καὶ ταῦτα ἡμῖν εἴθ᾽ ὡς ἀμωσγέπως δηλωτικὰ τοῦ καὶ τὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ φωνὴν καὶ φυλὴν ἀεὶ Ἑλλήνων εἶναι, ὥσπερ καὶ τὴν Ἰνδῶν, τῶν Ἰνδῶν, καὶ τῶν Κικόνων, Κικόνων, εἴτε γοῦν καὶ παρεκβατικώτερον εἰρημένα.[31]

Μερικὲς σελίδες μάλιστα παρακάτω, ἐξηγεῖ καὶ τὸ γιατί οἱ σύγχρονοί του Ἕλληνες χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο Ρωμηοί:

> Οὐ γάρ, φησί, σφᾶς αὐτοὺς Ἕλληνας, τοῦθ᾽ ὅπερ διαπεφωνήκασι, Ῥωμαίους δὲ μᾶλλον, καὶ (ὅπερ ψευδῶς ἐπιφέρεται) Ῥωμαϊκούς, εἰς ὅπερ μετέβαλλον, φιλοῦσιν ἀποκαλεῖν. [....] Οἵτινες φύσει

[27] Βλ. G. Tolias, «Totius Graecia: Nicolaos Sofianos' Map of Greece and the transformations of Hellenism», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), σσ. 1-22.

[28] Θεόφιλος Κορυδαλεύς, *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων καὶ Ἔκθεσις περὶ Ῥητορικῆς*, Λονδῖνο 1825.

[29] É. Legrand, *Bibliographie Hellénique, ou description raisonnée des ouvrages en grec par les grecs aux XVIIe siècle*, t. II, Paris 1894, σσ. 295-297.

[30] Βλ. Ν. Πίσσης, «Τροπὲς τῆς "ρωσικῆς προσδοκίας" στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων* 30 (2009), σ. 54.

[31] Ἀναστάσιος Μιχαήλ, *Περιηγηματικὸν Πυκτάτιον* [Βερολίνο 1710], σ. 84.

Ἕλληνες ὄντες, παιδείᾳ Ἕλληνες ὄντες, εὐγενείᾳ Ἕλληνες ὄντες, ἅπαξ δὲ Χριστοῦ τῷ ὀνόματι γόνυ προθύμως κάμψαντες, μόνῃ τῇ τούτου, ὑπὲρ πᾶν οὔσῃ τε καὶ ἐσομένῃ ὄνομα, ἐπηγορίᾳ ἐφησυχάσατε.[32]

Στὶς ἀρχὲς ἐπίσης τοῦ 18ου αἰώνα, ἕνα κείμενο σημαντικὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τῶν πλέον ἐπίσημων ἐκφραστῶν τῆς Ρωμηοσύνης, τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖοι, ἀναφέροντας ποιοὺς ἐκπροσωποῦν σὲ ἀπάντησή τους στὸ πλαίσιο τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου μὲ τοὺς Ἀγγλικανοὺς Ἀνωμότους, σημειώνουν ὅτι ἀποτελοῦν ἐκπροσώπους τῶν «*πάλαι μὲν Ἑλλήνων, νῦν δὲ Γραικῶν καὶ Νέων Ῥωμαίων διὰ τὴν Νέαν Ῥώμην καλουμένων*».[33]

Λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα, στὰ 1761, ὁ Μοισιόδακας ἔγραφε: «*Ἡ Ἑλλὰς […] πρέπει νὰ παραστήσῃ εἰς τὸν κόσμον, καὶ ἂν ὄχι ἄλλο, ἀλλὰ κἂν πὼς ἀκόμη κατοικεῖται ἀπὸ Ἕλληνες*»[34]. Στὰ τέλη τοῦ αἰώνα, ὁ Κομνηνὸς-Ὑψηλάντης στὰ *Μετὰ τὴν Ἅλωσιν*, ἀναφερόμενος στὸν Μαυρογένη, σημειώνει πὼς «*ἐζημίωσε καὶ ὅλα τὰ συστήματα τοῦ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ ῥωμαϊκοῦ ἀρχαιοτάτου γένους*»[35]. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχὴ προέρχεται καὶ ἕνα κείμενο τοῦ γνωστοῦ Ἕλληνα ἐμπόρου τῆς διασπορᾶς, τοῦ Ἰωάννη Πρίγκου, ὁ ὁποῖος γράφει ἀπὸ τὴν Ὁλλανδία:

Καὶ ἀφοῦ εἶδε ἕνας ὀρθόδοξος αὐτὴν τὴν παράταξιν, ἀπερνῶντας ὁ πρίντζιπας χαιρετῶντας ὅλους τοὺς στεκάμενους δεξιὰ καὶ ἡ πριντζέσα τοὺς ἀριστερά, ἐπεριχύθη δάκρυα ὁ Ρωμαῖος ὅπου τοῦτα γράφει: «Οἷς κρίμασι, Κύριε, εἶπε, καὶ διατί ἐμεῖς νὰ εἴμεστε ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸν Τοῦρκο, καὶ διατί ἐμεῖς νὰ εἴμεστε ὑπόδουλοι καὶ νὰ μὴ ἔχωμε καθὼς ἐτοῦτοι βασίλειο καὶ ἐλευθερία; ἔλεος σύ, Κύριε, ὅπου ἐλευθέρωσες τὸν Ἰσραηλιτικὸν λαὸν ἀπὸ τὴν δουλείαν τοῦ Φαραώ, ἐλευθέρωσε καὶ ἐμᾶς τοὺς ὀρθοδόξους χριστιανοὺς ἀπὸ τὸν Τοῦρκο […] Ὁ Θεὸς νὰ γίνῃ καὶ εἰς ἐμᾶς ἔλεος, νὰ ἐλευθερωθῇ τὸ γένος ἀπὸ τὸν Ἀγαρηνόν, ὁ Θεὸς νὰ ἐννεύσῃ εἰς τὴν καρδίαν τῆς Βασιλείας Ρουσσίας, ὅπου εἶναι ὁμόπιστη, νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸν ζυγὸν τὸν βαρὺν καὶ τὸν ἀβάστακτον, τὸν ἄδικον, τὸν ἅρπαγον, τὸν ἄπιστον Τοῦρκο, διὰ αὔξησιν, στερέωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ναί, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, γίνου ἔλεος. Ἕως πότε βασιλεύει αὐτὸ τὸ ἥμισυ φεγγάρι ὅπου κυριεύει τὴν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου; Ἀπὸ τὰ 1454 [sic] ἕως τώρα 1768, χρόνοι 314. Φτάνει, Θεέ μου, ἡ ὀργή σου, μακροθύμησον, ἀκόμη δὲν σώθηκαν οἱ ἁμαρτίες νὰ μᾶς ἐλευθερώσῃς, Θεέ μου; Ἐπαραοργίσαμε τὴν καλοκαγαθίαν σου καὶ διὰ τοῦτο μᾶς ἔβαλες σὲ ὑποταγὴ τοιούτου ἀγρίου θερίου, τοῦ ἀσεβοῦς Ἀγαρηνοῦ. Θεέ μου, νεῦσον εἰς τὲς καρδιὲς τῶν χριστιανῶν βασιλέων νὰ ὁμονοιάσουν νὰ ἐξαθρακίσουν αὐτὸν τὸν αἱμοβόρον λύκον, αὐτὸ τὸ ἀχόρταγο […] ζῶο, ὅπου ἡ ζωή του εἶναι σὰν τοῦ χοίρου, εἰς τὴν τροφὴν καὶ τὴν τρυφήν, στὴν ἀδικία μὲ τὰ δοσίματά του, βάρη ἀπάνω εἰς βάρη, διὰ νὰ μᾶς λιγάνῃ, νὰ μᾶς ἀφανίσῃ. Θεέ μου, ἀφάνισέ τον, ἂς πάγῃ αὐτὴ ἡ ὀργὴ ἐκεῖ, ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου ἦλθε. Ἀσήκωσε, Θεέ μου, ἕναν ἄλλον Ἀλέξανδρον, ὥς ποτε ἐκεῖνος τοὺς Πέρσας ἔδιωξε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἔτζι καὶ αὐτὸν τὸν τύραννο νὰ

[32] Μιχαήλ, *Περιηγηματικὸν Πυκτάτιον*, σ. 96.

[33] Ἰ. Ν. Καρμίρης, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1953, σ. 789.

[34] Ἀπὸ τὸ *Προοίμιον τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας*, Βενετία 1761.

[35] Ἀθ. Κομνηνὸς - Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 707.

τὸν διώξῃ, νὰ λάμψῃ πάλε [sic] ἡ χριστιανοσύνη στοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδος καθὼς καὶ πρῶτα»[36].

Ἀλλὰ ἀκόμη παραπέρα τὴν ἴδια ἀντίληψη γιὰ τὴν σύνδεση τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς τους μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες φαίνεται πὼς εἶχαν καὶ οἱ Τοῦρκοι.[37] Σὲ ἕναν διάλογο, ποὺ ἐντάσσεται στὴν εὐρύτερη κατηγορία τῶν ἀντιμουσουλμανικῶν κειμένων τῆς Τουρκοκρατίας, ἀνάμεσα στὸν Παναγιωτάκη Νικούσιο καὶ τὸν Τοῦρκο σοφὸ Βανὴ ἐφέντη, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδειξη τῆς ἀληθοῦς πίστης ἀνάμεσα στὸν Μωαμεθανισμὸ καὶ τὸν Χριστιανισμό, μεταξὺ τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ φέρνει ὁ Βανὴς προκειμένου νὰ πείσει τὸν Νικούσιο νὰ γίνει μουσουλμάνος εἶναι καὶ ἡ ἐπισήμανση τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ πρόγονοι τοῦ Ἕλληνα δραγομάνου δὲν ἦταν χριστιανοί.

– Λέγει ὁ Βανής. Πόθεν πιστεύετε ἐσεῖς πὼς ὁ Ἰησοῦς ἔκαμεν αὐτὰ ὁποῦ λέγεις;
– Λέγει ὁ Παναγιώτης. Ἐκ τῆς κοινῆς καὶ πολυχρονίου παραδόσεως, ἡ ὁποία εἶναι τόσον ἀληθὴς καὶ ἰσχυρά, ὁποῦ ἔκαμε τὸν κόσμον ὅλον σχεδὸν καὶ ἐπίστευσεν, καὶ ἦλθον εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ.
– Λέγει ὁ Βανής. Ποῖοι εἶναι αὐτοὶ ὁποῦ ἦλθον, ἢ εἶδον τὰ ὅσα λέγεις ἐσὺ διὰ τὸν Ἰησοῦν, ἐὰν εἶναι ἀληθηνά, δίχως νὰ τὰ ἐπαράδωσαν ἕως ἐσένα;
– Λέγει ὁ Παναγιώτης. Οἱ πρόγονοί μου.
– Καὶ ὁ Βανὴς εἶπε. Καὶ ἦσαν οἱ πρόγονοί σου ἕως τὸν καιρὸν τοῦ Χριστοῦ; Καὶ ἂν ἦσαν, τί θρησκείας ἦσαν;
– Λέγει ὁ Παναγιώτης. Βέβαιον εἶναι, πὼς ἦσαν εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Χριστοῦ οἱ πρόγονοί μου, ἐπειδὴ εἶμαι ἀπόγονος τοῦ Ἀδάμ· ἀμὴ εἰς ποίαν θρησκείαν ἦσαν τότε, δὲν ἰξεύρω, ὅμως ἐπειδὴ εἶμαι Ἕλλην ἐνδεχόμενον εἶναι, πὼς ἦτον εἰδωλολάτραι· καὶ βλέπωντας τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, τὸν ἐπίστευσαν διὰ Θεὸν ἀληθινόν, καὶ ἐδέχθηκαν τὸ εὐαγγέλιον. Καὶ αὔτη εἶναι ἡ παράδοσις ὁποῦ ἦλθεν εἰς ἐμένα καὶ εἶμαι χριστιανός[38].

Τὰ παραπάνω, παρότι ἀποτελοῦν μία πρώτη συναγωγὴ πηγῶν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ποὺ ἀναφέρονται στὸ ζήτημα τῆς σχέσης ἀρχαίων, βυζαντινῶν καὶ νεωτέρων Ἑλλήνων, ἐντούτοις μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς πολὺ πρὶν τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο ἡ ἑλληνικὴ λογιοσύνη θεωροῦσε τόσο τὸ βυζαντινὸ ὅσο καὶ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ παρελθὸν «δικό» της. Γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβέστεροι, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας αὐτὴ ἡ σχέση μὲ τοὺς προγόνους ὑπῆρξε κοινὸς τόπος, τὸν ὁποῖο βέβαια σὲ καμία περίπτωση δὲν ἐπινόησε ὁ Παπαρρηγόπουλος· ἁπλῶς, ὁ τελευταῖος τὸν ἐπαναδιατύπωσε ἐπιτυχῶς μέσα στὴν καινὴ τότε πραγματικότητα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους.

[36] Ν. Ἀνδριώτης, «Τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄμστερδαμ (τοῦ Ἰωάννη Πρίγκου)», *Νέα Ἑστία*, 10 (1931), σ. 852.

[37] Βλ. γιὰ παράδειγμα ὅσα γράφει ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς τοῦ 17ου αἰ. Ἐβλιὰ Τσελεμπῆ ὅσον ἀφορᾶ τουλάχιστον τοὺς Ἀθηναίους. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, 333-1700,* σ. 593.

[38] «Παναγιώτου Νικουσίου τοῦ γεγονότος διερμηνευτοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐλῆς ἡ μετὰ τοῦ σοφοῦ ὀθωμανοῦ Βανῆ ἐφέντου, διδασκάλου καὶ ἱεροκήρυκος τοῦ σουλτάνου Μεχμέτου Δ΄ τεθρυλλημένη διάλεξις περὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως», ἐκδ. Ἰωάννης Σακκελίων, *Πανδώρα*, τόμ. ΙΗ΄, φύλ. 427, 1 Ἰανουαρίου 1868, σσ. 368-369.